

УДК 725.94(39=161.2=411.16):7.035.2“1920/1921”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.03.034>

ХОДАК ІРИНА

кандидатка мистецтвознавства, наукова співробітниця відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8397-4115>

KHODAK IRYNA

a Ph.D. in Art Criticism, a researcher at Fine Arts, and Decorative and Applied Arts Department of the NAS of Ukraine's M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8397-4115>

Бібліографічний опис:

Ходак, І. (2021) Українські та єврейські пам'ятки в замальовках Миколи Валукінського 1920–1921 років: до 135-ліття від дня народження. *Народна творчість та етнологія*, 3(391), 34–49.

Khodak, I. (2021) Ukrainian and Jewish Monuments in the 1920–1921 Sketches of Mykola Valukynskyi: On the Occasion of the 135th Anniversary of His Birthday. *Folk Art and Ethnology*, 3(391), 34–49.

УКРАЇНСЬКІ ТА ЄВРЕЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ В ЗАМАЛЬОВКАХ МИКОЛИ ВАЛУКІНСЬКОГО 1920–1921 РОКІВ: ДО 135-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Анотація / Abstract

Мета статті – увести в науковий обіг комплекс замальовок пам'яток власне української та єврейської культурної спадщини, що відклалися в особовому фонді Д. Щербаківського в науковому архіві Інституту археології НАН України; з'ясувати обставини створення; систематизувати за хронологією та топографією; ідентифікувати низку об'єктів церковної архітектури. На підставі опублікованих відомостей та виявлених у київських архівах епістолярних джерел установлено, що замальовки виконав М. Валукінський (1886–1950) у 1920–1921 роках на Півдні України, Київщині, Східному Поділлі та Слобожанщині під час служби в залізничних бригадах Червоної армії та невдовзі після демобілізації. З'ясовано, що художник зафіксував дерев'яні церкви Введення Богородиці в храм у Бериславі, Покровську у Фастові, Дмитрівську в с. Потоки, Воздвиження Чесного Хреста в с. Сідава, Св. Варвари в Ольвіополі (Первомайську) та дзвіницю церкви св. Кузьми і Дем'яна в с. Леляки. Завдяки замальовкам Д. Щербаківського в експедиційному щоденнику 1908 року до Подільської губернії визначено, які саме зруби церков (вівтарний, центральний чи бабінець) у Сідаві й Потоках увінчували надбанні хрести, замальовані обабіч храмів. Наголошено на цінності рисунків об'єктів єврейської культури, насамперед типової містечкової забудови (Жмеринка, Браїлів), синагогальної архітектури (Козятин) і намогильних сторчових стел (Браїлів). Досягнуті результати дали змогу рельєфніше окреслити коло зацікавлень М. Валукінського та залучити до наукового контексту важливі візуальні джерела з народного й сакрального мистецтва, що мають як суто наукове, так і практичне (скажімо, для проектування нових храмів, каплиць, дзвіниць або надбання хрестів) значення.

Ключові слова: замальовка, музей, хата, розпис, церква, дзвіниця, хрест, синагога.

The article's purpose is to introduce into science a set of sketches of Ukrainian and Jewish cultural heritages' monuments, accumulated in Danylo Shcherbakivskyi's personal fund at the scientific archives of the NAS of Ukraine's Institute of Archeology, as well as to clarify the circumstances of creation of the sketches, to systematize them by their chronology and topography, and to identify a number of objects of church architecture. Based on both the already published information and the epistolary sources found in Kyiv archives, it is established that Mykola Valukynskyi (1886–1950) made the sketches in 1920–1921 in southern Ukraine, Kyivshchyna, Eastern Podillia, and Slobozhanshchyna during his service in the Red Army railway brigades and shortly after his demobilization. It is found out that the artist drew some wooden churches, namely the Church of the Holy Presentation of the Most Holy Theotokos in Beryslav, the Intercession of the Theotokos Church in Fastiv, the Church of Saint Demetrius in the village of Potoky, the Church of the Elevation of the Holy Cross in the village of Sidava, the Church of the Great Martyr Barbara in Olviopol (now Pervomaysk), as well as a sketch of a bell tower at the Church of Saints Cosmas and Damian in the village of Leliaky. Thanks to Danylo Shcherbakivskyi's drawings in a diary of the 1908 expedition to the Podillian Governorate, it is determined, which precisely log cabins of churches (altar, central, or narthex) in Fastiv, Sidava, and Potoky crowned the above-dome crosses painted on both sides of the churches. An emphasis is placed on the value of drawings of Jewish culture's objects, first of all of typical town buildings (Zhmerynka, Brayiliv), synagogue architecture (Koziatyn), and sheer tombstones (Brayiliv). The achieved results made it possible to outline the range of Mykola Valukynskyi's interests in a more prominent way and to involve in the scientific context the significant visual sources of folk and sacred arts, which are important both in historical-theoretical, purely scientific, and practical (for example, for designing new churches, chapels, bell towers, or above-dome crosses) planes.

Keywords: sketch, museum, hut, painting, church, bell tower, cross, synagogue.

Активізація студій культурної спадщини України неможлива без залучення нових джерел, насамперед візуальних, які не лише повертають в науковий контекст конкретні, здебільшого втрачені в минулому столітті, пам'ятки, а й розширюють і поглиблюють наші знання про вітчизняний мистецький ландшафт загалом. Особливу цінність мають малюнки, автори яких поєднували різні іпостасі – художника і дослідника.

Колоритна постать художника, етнографа, археолога Миколи Валукинського (1886–1950) в останні десятиліття неодноразово привертала увагу казахстанських, російських і українських дослідників, завдяки чому сформувалася чимала бібліографія, а саме: газетні нариси, монографічні розвідки, статті в енциклопедіях і згадки в книжках найширшої проблематики – від археологічної до ливарницької. В Україні найбільш ретельно його діяльність студіювала Ю. Смолій¹ [24; 25; 26]. Звісно, на початковому (для нашої країни) етапі опрацювання питання не обійшлося без неточностей та прогалин, адже доводилося послуговуватися головно напрацюваннями зарубіжних колег, які своєю чергою взувалися передусім на дві автобіографії М. Валукинського від 1925 (з архіву Воронежського обласного краєзнавчого музею) та 1945 (з архіву

Джезказганського геолого-мінералогічного музею; нині – Музейно-виставковий комплекс ім. М. Валукинського корпорації Казахмис у Жезказгані) років [26, с. 147]. Левова частка власне «українських» біографічних джерел тоді лишалася неопрацьованою, використовували хіба звіт Київського художньо-промислового і наукового музею ім. Миколи II (далі – КХПНМ) за 1914 рік, окремі листи, що зберігалися в особовому фонді М. Біляшівського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, замальовки зі збірки Національного музею українського народного декоративного мистецтва та почасти зібрані колекції творів, за легендами яких намагалися реконструювати експедиційні маршрути.

У контексті дослідження музейних аспектів діяльності Д. Щербаківського² загалом і внеску у формування колекції картин «Козак Мамай» зокрема [32, с. 130–134, 156–157, 334, 367, 369, 372, 393–394, 499–500; 30, с. 214, 215, 217, 222] нами залучено нові джерела до біографії М. Валукинського, які дали змогу спростувати низку неточностей і припущень, серед них і щодо його справжнього прізвища³. Насамперед було опрацьовано особову справу з фонду Київського художнього училища (далі – КХУ) в Державному

архіві м. Києва (далі – ДАК), листи М. Валукинського до М. Біляшівського, Д. Щербаківського, П. Курінного⁴ з наукового архіву Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України) і ДАКу, малюнки художника з особового фонду Д. Щербаківського в НА ІА НАН України та деякі інші матеріали.

Персоналістичні статті російських і казахстанських дослідників, що вийшли у світ останнім часом, суттєво розширили відомості не лише про «воронезькі» та «джезказганські» сторінки діяльності, а й життєпис М. Валукинського загалом. Особливою цінністю вирізняється розвідка О. Артюхової, яка ґрунтується на двох документах з наукового архіву Інституту археології ім. А. Х. Маргулана (Алмати) – рукописах нашого героя «Пошуки і розвідки» (1949) та «Моя польова робота з археології» (1948) [7], завдяки якій частково вдалося прояснити обставини, за яких виконано замальовки 1920–1921 років, що аналізуються в цій статті.

Розглядувані малюнки ще не були предметом спеціального дослідницького інтересу. Є. Котляр лише згадав про два зображення артефактів єврейського мистецтва, безпідставно вважаючи, що їх створено під час подорожей, які ініціював і очолив Д. Щербаківський [18, с. 896]. І. Ходак відноувала відомості про дві справи із замальовками М. Валукинського в особовому фонді Д. Щербаківського й опублікувала деякі з них, зокрема з розглядуваного в статті комплексу – мальованої печі в с. Єндовище та синагоги в Козятині [32, с. 133, 393–394, 499].

Джерельна база дослідження насамперед охоплює замальовки М. Валукинського, що відклалися в одній зі справ особового фонду Д. Щербаківського в НА ІА НАН України⁵ [2] та деякі його листи. Задля ідентифікації низки зафіксованих об'єктів використано експедиційні матеріали Д. Щербаківського (головно щоденник експедиції 1908 року до Подільської губернії) з того самого архіву. Також опрацьовано спогади П. Коменданта

про історію видання журналу «Сяйво» із Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України).

Мета статті – увести в науковий обіг комплекс замальовок пам'яток власне української та єврейської культурної спадщини, виконаних М. Валукинським у 1920–1921 роках на Півдні України, Київщині, Східному Поділлі й Слобожанщині, з'ясувати обставини створення, систематизувати за хронологією та топографією, ідентифікувати низку об'єктів церковної архітектури та їхніх надбаних хрестів.

Микола Валукинський народився 13 (1 за ст. ст.) травня 1886 року в м. Козлові Тамбовської губернії (нині – Мічуринськ Тамбовської обл. Російської Федерації, далі – РФ) в родині відставного унтер-офіцера Василя Ілліча Валукинського, який походив із с. Кузьминського Рязанської губернії і на той час працював рахівником матеріальної частини управління Рязансько-Козловської залізниці [1, арк. 27; 7, с. 81; 32, с. 130]. Після закінчення двокласного Козловського залізничного училища й Воронезького технічного залізничного училища (1904) юнак працював креслярем [1, арк. 3; 32, с. 130]. Здобувши досвід практичної роботи, у 1909 році він вступив до КХУ, скульптурне відділення якого закінчив 1915 року як викладач малювання і креслення в середніх навчальних закладах [1, арк. 2, 24; 32, с. 130–131]. Щоб мати змогу оплатити навчання, щоліта М. Валукинський важко працював, наприклад, 1910 року виготовляв креслення для цивільного інженера В. Гайне й виконував обов'язки техника Воронезької дільниці Південно-Східної залізниці [1, арк. 4; 32, с. 131], а також «заробляв приватними уроками, викладав малювання, готував багатих учнів до іспитів в загальноосвітні класи за гроші, а своїх товаришів бідняків – безплатно» [7, с. 82]. Незадовго до закінчення училища чоловік звернувся до керівництва з таким проханням: «Маю честь уклінно просити звільнити від плати

за навчання в поточному півріччі. Упродовж 5 ½ років платив справно. Війна не дала змоги отримати заробітки. Жити надголодь, живучи по кутах спільних квартир, більше не сила. Користуватися допомогою старого батька, який має, крім мене, на руках душевнохворого сина, важко і совісно <...>» [1, арк. 12; 32, с. 131].

Дослідники наполягають, що під час навчання в КХУ М. Валукинський підробляв написанням статей про старовинні будівлі у воронезькій газеті «Живое слово» та написав розвідку про рукописний збірник віршів Демидова, сучасника О. Кольцова⁶, що його випадково придбав на товчку [7, с. 81–82; 26, с. 139]⁷. Водночас вони чомусь оминають його «київські» публікації, передусім у журналі «Сяйво»⁸, підписані псевдонімом (українізованим варіантом прізвища) – «М. Валуїко» або ж криптонімом «М. В.», знову-таки українізованим⁹. До колективу авторів і художників цього вітчизняного мистецького журналу чоловіка залучив товариш зі скульптурного відділення КХУ П. Комендант¹⁰, який, власне, й ініціював видавничий проєкт [21].

Рання дослідницька діяльність М. Валукинського невіддільна від співпраці з КХПНМ, директор якого – М. Біляшівський – і ідейно, і фінансово підтримав видання журналу «Сяйво» [21, с. 121; 6, арк. 24, 33–38]. Активізація діяльності перекупників і вивезення мистецьких цінностей за межі країни спонукала музейників від 1912 року залучати до збирацької діяльності «уповноважених осіб», тобто кореспондентів, які, за вказівками фахівців, ретельно обстежували невеличкі райони. М. Валукинський разом з деякими іншими учнями художнього училища, насамперед К. Чигириком [31], став одним із найактивніших кореспондентів КХПНМ. Юнаки, які походили з незаможних родин, на канікулах із задоволенням проводили експедиції у визначені М. Біляшівським і завідувачем історичного й етнографічного відділів музею Д. Щербаківським регіони, під час

яких займалися цікавою справою і водночас отримували засоби для існування [32, с. 130–131]. Скажімо, 1913 року, за дорученням КХПНМ, М. Валукинський провів експедицію до Радомишльського й Чигиринського повітів Київської губернії, а 1914 року – до Радомишльського повіту Київської губернії та Чернігівської, Харківської, Воронежської, Катеринославської губерній. Хоча він передусім мав збирати предмети етнографічного характеру (серед надісланих ним артефактів – народні й міські строї, керамічні «барині» та миски, кахлі тощо), водночас поповнив історичний відділ непересічними творами, серед яких виокремимо картини «Козак Мамай» [30, с. 215, 217] і комплекс скульптури та іконостасного різьблення, що нараховував майже три десятки одиниць, із Троїцької церкви в Чоповичах Радомишльського повіту (нині – смт Коростенського р-ну Житомирської обл.), автором якого вважають С. Шалматова. Разом із набутими творами до колекції музею надійшли виконані художником замальовки меморіальних місць і архітектурних пам'яток, хатніх стінописів Катеринославщини [32, с. 130–133].

Якщо покладатися на спогади самого кореспондента у викладі О. Артюхової (їх потверджують легенди придбаних експонатів в інвентарних книгах КХПНМ та замальовки), то в полі його зору перебував найширший спектр творів: народне малярство і строї, іконопис (зокрема старообрядницький), архітектурні оздоби, хатні стінописи, дерев'яне різьблення (від намогильних пам'ятників до дощок для пряників), гончарство, глиняні й дерев'яні іграшки, скло, килимарство, вишивки [7, с. 82].

Після закінчення училища М. Валукинський подався до Воронежа, де його невдовзі мобілізували й відправили як ратника ополчення другого розряду до Смоленська, а там зарахували у 205-й піхотний земельний батальйон. Звільнившись зі служби в березні 1918 року, чоловік повернувся до родини у Воронеж, проте в травні 1919 року його знову мобілізували, цього разу до лав Червоної

армії: «У 1919 р., 15 травня, був призначений до лав Червоної Армії в м. Богучар... Потім перебував у залізничних частинах на фронтах Південному, Кавказькому, під Каховкою і скінчив ст. Жмеринкою, де я вже рахувався начальником штабу залізничної бригади. Отримав атестат, у якому написано: “Видано цей атестат у зал[ізничному] диві[зіоні] помічнику командира дивізіону Мик. Вас. Валукинському в тому, що він перебував у б зал[ізничному] диві[зіоні] з 15 липня 1919 р., обіймав посаду техника штабу в період роботи зал[ізничної] роти на головній ділянці Лиски-Сагуни-Острогозьк-Бобров...”»¹¹ [7, с. 82].

Наведена цитата надзвичайно важлива, адже перераховані в ній регіони, у яких перебував художник під час служби в Червоній армії, збігаються з місцями розташування об'єктів, відтворених на малюнках 1920–1921 років з архіву Д. Щербаківського. До того ж у населених пунктах, пам'ятки яких привернули його увагу, або знаходилися важливі залізничні станції, або вони були розташовані поблизу таких станцій (наприклад, сс. Леляки, Потоки, Сідава біля станції «Жмеринка»). За твердженням О. Артюхової, М. Валукинський демобілізувався в грудні 1920 року. Де він перебував і чим займався впродовж кількох наступних років, дослідниця не згадує, а лише зазначає, що 1922 року чоловік відвідав київський музей (тоді – Перший державний музей) і навіть отримав пропозицію залишитися там працювати, але через скрутні родинні обставини (за час його відсутності померли брат, мати, батько та син, квартиру розграбували, дружина зазнала осколкового поранення в голову) повернувся до Воронежа [7, с. 82].

Окрім наведених спогадів 1949 року, перебування М. Валукинського в Києві та зустрічі з тамтешніми музейниками (щоправда, 1921-го, а не 1922 року) додатково засвідчує його лист до П. Курінного від 13 червня 1927 року, написаний у зв'язку із самогубством Д. Щербаківського: «Не так давно я отримав листа й книжку Данила Михайловича. Не так давно помер Микола

Федотович. І в мене досі ці дві втрати чесних, безкорисливо відданих людей справі науки турбують, ятрять моє серце. Кожен день я згадую про них, згадую про той час, коли в найважчі хвилини вони допомагали мені, я не був їм близьким, випадковий гість у Києві, але вони були настільки услужними, настільки близькими до мого горя, що тільки чуйні й чесні натури могли б це робити <...> Навіть у важкий рік 21 – приїжджаючи до Києва, я знаходив притулок у Данила Михайловича, він <...> допомагав мені і притулком, і порадами в моїй роботі <...>» [5; 32, с. 334].

Отже, нині достеменно можемо стверджувати, що принаймні датовані 1920 роком замальовки пам'яток Півдня України й Кубані, що відклалися в архіві Д. Щербаківського, М. Валукинський виконав під час служби в Червоній армії. Якщо відомості про його демобілізацію наприкінці 1920 року достовірні, то, вочевидь, художник певний час залишався в Україні, де його праця якимось чином була пов'язана із залізницею, і саме тоді він замальовував низку артефактів на Херсонщині, Київщині, Східному Поділлі, Слобожанщині (зокрема, на Північній Слобожанщині, що входила до складу РСФРР).

Розглядуваний комплекс малюнків чітко поділяється на дві частини. До однієї з них належать вісім аркушів, що містять зображення побутових і сакральних артефактів із села (слободи) Єндовище на Північній Слобожанщині, тоді Землянського повіту Воронежської губернії (нині Семилуцького р-ну Воронежської обл., РФ), у яке в першій половині XVII ст. переселилися українські козаки (так звані черкаські отамани). Усі аркуші цієї групи мають однаковий (горизонтальний) формат, наскрізну (очевидно, авторську) нумерацію, авторські написи (назви замальованого об'єкта, населеного пункту, повіту й губернії, скажімо, «с. Єндовище Земл[янского] у[езда] Вор[онежской] губ[ернии]»), підпис («Н. Вал[укинский]») і дату («1921»). Зображення виконано тушшю (переважно окреслено контури,

штрихування використано зрідка, щоб передати фактуру матеріалу), в окремих випадках (на трьох аркушах) автор делікатно додав акварель, щоб дати уявлення про колористику малювання печі й хати зовні. Загалом він зафіксував такі об'єкти, як хата, оздоблена розписом над вікном, підведеними вохрою дверима й призьбою, а також ворота, фрагменти дерев'яного різьбленого оздоблення віконниці й воріт, флоральний мотив розпису хати; курятник і клуня, елементи різьбленого оздоблення даху клуні; давня вариста піч, надбаний хрест Покровської церкви та хрещенський хрест на воротах; вариста піч; інтер'єри двох хати з мальованою піччю та розписом навколо дверей; дерев'яні ворота; димар, ступи тощо. Увесь описаний матеріал подає надзвичайно цінні візуальні відомості про хатне й господарське будівництво, різні модифікації варистої печі, композиційні принципи та арсенал мотивів хатніх стінописів українців Північної Слобожанщини на початку ХХ ст.

У цьому контексті слід зауважити, що після повернення до Воронежа¹² М. Валукинський активно долучився до вивчення краю, здійснив низку експедицій, зокрема до Єндовища. Скажімо, в інформаційній замітці про літню експедицію 1924 року він зауважив: «Ще цікавіше з етнографічного погляду село Єндовище. На зелені свята тут можна спостерігати відображення старої України в костюмах, багатий розпис хат всередині і слабкий зовні» [11, с. 54]. У працях з етнографічної проблематики він завжди наголошував на особливості облаштування селянських обійсть і хат українцями Воронежчини та на притаманних їм способам декорування житла [10; 12; 22, с. 16–20, 23–25]. Наприклад, щодо хатніх стінописів Воронежського й Острогозького округів зазначив: «Але якщо розпис цегляних хат – явище, властиве більше великорусам, то розпис хат, особливо всередині печей і стін, притаманний українцям. Фарби для розпису живляються: жовта (вохра), червона (мумія), зелена (сіклопуха), сіра (сажа), синя

(синька) та рідше інші. Орнамент, головним чином, рослинний і рідше геометричний, а останнім часом стало спостерігатися внесення фігурних прикрас у вигляді людей, тварин, птахів, будівель і трафаретного розпису, що нагадує роботу малярів. Здається, звичай розписувати візерунками хату має глибоку давнину. Зрідка, але трапляється розпис рослинним орнаментом фарбою олійною у великорусів на божницях, брусах, стовпах, скринях і в українців на шафах, брусах, скриньках. Ліплення у вигляді головок, рельєфних тварин, орнаменту – трапляється на комині печі в українців» [22, с. 24].

Другу групу сформували кілька малюнків цивільних і культових об'єктів з Херсонської губернії та Кубані (1920) та замальовки сакральних пам'яток і типової житлової забудови, виконані переважно в 1921 році на Київщині, Східному Поділлі, у Херсонській губернії. На відміну від аркушів з єндовищенськими артефактами, тут стикаємося з двома пагінаціями аркушів (очевидно, архівними), хоча жодної логіки в такому розподілі простежити не вдалося: ані за форматом (розміром) аркушів, ані за датою створення, ані за населеними пунктами, ані за типом зафіксованих об'єктів. Усі 24 замальовки цієї групи виконано графітним олівцем на аркушах різного формату й розміру. Акварель додано лише на двох малюнках, щоб увиразнити колористику конструктивних елементів зрубу церкви в с. Потоки. На більшості аркушів автор зазначив назви об'єкта й населеного пункту, дату створення та залишив власний підпис («НВ»).

Розглянемо малюнки другої групи за хронологією виконання, згрупувавши їх згідно з топографією зображень. До 1920 року відноситься щонайменше три аркуші. Лише на одному з них зафіксовано об'єкт – дерев'яну м'ясну крамницю (лавку) – у населеному пункті поза межами України, а саме в станиці Тихорецькій Кубанської області (нині – станиця Фастовецька Тихорецького р-ну Краснодарського краю, РФ), заснованій 1829 року селянами з Воронежської губернії.

На двох інших аркушах 1920 року художник замалював споруди Півдня України. До цивільних належить зображення одноповерхового будинку в с. Снігурівка Херсонської губернії (нині – місто Баштанського р-ну Миколаївської обл.), чільний фасад якого має п'ять колон, та частини огорожі обійстя (масивні кам'яні / цегляні стовпчики з пірамідальним завершенням, між якими – дерев'яні дошки). Ще на одному аркуші М. Валукінський відтворив дерев'яну тридільну одноканну церкву в Бериславі Херсонської губернії (нині – місто, районний центр Херсонської обл.). Оскільки останній об'єкт зберігся до наших днів, то беззастережно можемо стверджувати, що йдеться про церкву Введення Богородиці в храм, яку в 1784 році перенесли в Берислав із запорізької фортеці Переволочної (нині – біля м. Верхньодніпровська Дніпропетровської обл.), де вона функціонувала від 1726 року як Воскресенська [14, с. 157]. Пам'ятку зображено з північно-східного боку так, що добре прочитуються восьмигранний центральний зруб з банею, значно нижчі й вузчі бічні зруби (вівтар і бабинець), перекриті двосхилим дахом, видно гранчастий притвор, прибудований до центрального зрубу з північного боку, та ганочок чи притвор, добудований до бабинця із західного боку, передано обшалювання храму сторч, металеве покриття бані й даху над бічними зрубамі. Порівнюючи зображення зі збереженою пам'яткою, маємо зауважити, що художник суттєво виструнчив її об'єми загалом і баню зокрема.

Найранніші серед датованих малюнків 1921 року відтворюють об'єкти в місті Фастові (нині – районний центр Київської обл.). 12 серпня М. Валукінський замалював дерев'яну тризрубну церкву «за річкою». Оскільки на малюнку помістився лише надбанний хрест над східним зрубом, а інші «обрізані» верхнім краєм аркуша, то обабіч церкви повністю чи частково замальовано орнаментику металевих хрестів, установлених над усіма трьома банями. Зазначена

автором локалізація та архітектурні форми споруди не залишають сумнівів у тому, що він зобразив церкву Покрови Богородиці, розташовану за річкою Унавою у фастівському районі Заріччя. Неординарний зразок української храмової архітектури, що вирізняється гармонійними пропорціями, уцілів донині й має статус пам'ятки національного значення, проте цей факт не применшує значення малюнка 1921 року. Покровську церкву спорудили в 1779–1781 роках на місці давнішого храму, зведеного, за переказами, полковником Семеном Палієм, 1862 року до неї прибудували із заходу тамбур, а 1902 року під час ремонтних робіт суттєво перебудували. У результаті реставраційних заходів, проведених у 1975–1977 роках, конструкціям зрубів і склепінь повернули первісний вигляд, облаштували опасання та відновили гонтове покриття верхів [13, с. 145–146]. Отже, завдяки М. Валукінському, який замалював пам'ятку з північно-західного боку, маємо змогу ознайомитися з нею на одному з етапів побутування – на початку 1920-х років.

13 серпня художник замалював у Фастові фрагмент дерев'яної церковної огорожі, зазначивши, які деталі пофарбовано білим кольором, а які – зеленим, і пару надгробних дерев'яних чотирираменних хрестів, а на іншому аркуші – типовий житловий будинок, веранда якого мала велике вікно і винесену вперед покрівлю, що утворювала критий ганок. Праворуч від одноповерхової будівлі зображено варіанти вікна з круглими та прямокутними шибками і дерев'яної різьбленої лиштви, яка прикрашала і веранду, і хату.

Решта точно датованих малюнків пов'язана зі Східним Поділлям. Вочевидь, 13 серпня М. Валукінський дістався залізницею з Фастова до Козятина (нині – місто Хмільницького р-ну Вінницької обл.), де його увагу привернула місцева синагога та надбанні хрести дзвіниці й церковки на кладовищі.

Особливою цінністю вирізняється малюнок синагоги. Власне, містечко Козятин, що прибрало назву сусіднього села, постало з

розвитком залізничного сполучення, точніше – добудовою 1870 року Києво-Балтської (Одеської) залізниці й облаштуванням однойменної станції, що уславилася одним із кращих у тодішній Російській імперії вокзалів. Єврейське населення містечка стрімко зростало і 1897 року становило близько двадцяти відсотків, тож його потреби забезпечували два молитовні будинки (синагоги) [27, с. 337]. Перші синагоги донині, вочевидь, не збереглися, принаймні зафіксовану М. Валукинським наразі не вдалося ідентифікувати з конкретною будівлею¹³. На низці інтернет-ресурсів, присвячених єврейській спадщині, висловлено припущення, що синагога могла міститися в цегляному будинкові 1908 року в стилі модерн, проте жодних збігів із розглядуваним зображенням він не має.

Замальована художником синагога зовні нагадує двоповерховий містечковий будинок, а її функціональне призначення засвідчує хіба утворена з двох рівнобічних трикутників шестикутна Зірка Давида (Щит Давида), розміщена на фронтоні над вікном. Окрасою другого поверху центрального фасаду слугує типова відкрита галерея з колонами і парапетом, що спирається на колони першого поверху. Якщо фасадну площину першого поверху прорізають двоє дверей (одні з них – двостулкові) та вікно, то на другому можна розгледіти три вікна й двостулкові двері, розташовані в обох випадках, як це зазвичай трапляється в єврейських будівлях, доволі живописно. Перекрита синагога двосхилим дахом. Збоку до основного об'єму прибудовано засклену веранду, що в житлових будинках зазвичай слугувала для святкування Суккот¹⁴. Різьблені кронштейни веранди видалися М. Валукинському особливо цікавими, тому один із них він замальовував окремо.

Наступним пунктом зупинки художника стало місто Жмеринка (нині – районний центр Вінницької обл.), у якому, як і у Фастові та Козятині, була важлива вузлова станція. Церковній спадщині відведено два аркуші. На одному з них між уже згаданими хрестами, що, напевно, увінчували дзвіницю та цер-

ковку на кладовищі в Козятині, замальовано великий металевий хрест (за формою – надбанний), установлений на цементному підніжжі на місці вівтаря в Жмеринці, на другому – православне кладовище в Жмеринці. Власне, художник зобразив не саме кладовище, а розташовану там дерев'яну двоярусну каплицю з розбудованим ганком, детально промалювавши деталі хреста, який увінчував шатрове покриття, а на її тлі – кілька не до кінця прорисованих надгробних чотирирамених хрестів. Можемо припустити, що йдеться про каплицю, зведену 1884 року на кладовищі с. Велика Жмеринка (розташоване поряд зі станцією «Жмеринка» село невдовзі стало одним із районів міста) з деревини Михайлівської церкви (1785), яку розібрали 1878 року [23, с. 274].

Куди більше місця М. Валукинський відвів житловій архітектурі Жмеринки, зафіксувавши щільну забудову двору будинку з типовою заскленою верандою та ступінчастим фронтоном, старий одноповерховий будинок у дворі та його двері, вид з вулиці на старий будинок з одно- і двоповерховими прибудовами та заскленою верандою.

У с. Потоки Жмеринського повіту (нині – Вінницького р-ну Вінницької обл.) увагу М. Валукинського привернула дерев'яна тридільна церква, тому на одному аркуші він замальовував власне церкву та її деталі (зокрема, маківку з надбанним хрестом і ще один надбанний хрест¹⁵), а на іншому – південно-східний кут церкви, фрагмент південних дверей та один із конструктивних елементів. Оскільки художник зобразив пам'ятку з північно-західного боку, то йому вдалося зафіксувати не лише величний образ тризрубної триярусної та триверхої барокової церкви із заламами, обшальюванням сторч, але й опасання з північного боку, прибудований до бабинця притвор під двосхилим дашком, кругле вікно у третьому та прямокутні вікна в другому й третьому ярусах.

Зображений об'єкт – церкву Св. Дмитрія Солунського – спорудили 1786 року в с. Старо-Потік [23, с. 282], яке на почат-

ку ХХ ст. об'єдналося із с. Слободо-Потік в одне село – Потоки. Д. Щербаківський 1908 року обстежив пам'ятку і занотував в експедиційному щоденнику фундаційний напис, розміщений на традиційних шестикутних дверях (одвірках?) трибанного храму з опасанням, який засвідчував, що 1786 року його спорудив раб Божий Роман Мельник [3, арк. 65]. Також він зауважив дуже рідкісний жертвник ажурного різьблення (мотив виноградної лози) на чотирьох колонах та поєднаний із ним запрестольний образ «Успіння Богоматері», над яким було зображено агня з червоною короговою, що стояв на книзі із сімома печатками, та Іоанна Хрестителя, Іоанна Богослова, ангелів [3, арк. 65–65 зв.]. Поряд з вербальними нотатками в щоденнику замальовано два надбанні хрести церкви, один з яких височів над бабинцем, другий – над середнім зрубом. Власне, це ті самі хрести, які майже через півтора десятиліття зафіксував М. Валукинський, тобто можемо переконливо стверджувати, що надбаний хрест, зображений ліворуч від храму, містився над бабинцем, а той, що праворуч, – над центральним зрубом.

Крім церкви, увагу художника в Потоках привернули намогильні дерев'яні хрести на православному кладовищі. Знову-таки мусимо зазначити, що три із замальованих ним хрестів схематично зафіксував і Д. Щербаківський в експедиційному нотатнику 1908 року, щоправда, той хрест, який М. Валукинський датував 1896 роком, у його старшого колеги і навчителя датовано 1899 роком [3, арк. 65 зв.].

Далі шлях художника проліг до Браїлова (нині – смт Жмеринського р-ну Вінницької обл.)¹⁶. Оскільки в цьому містечку, як і в Жмеринці, мешкало чимало євреїв, то, звісно, М. Валукинський не міг оминати традиційної містечкової забудови, зафіксувавши 19 серпня на одному з аркушів типовий заїзд і будинок з відкритою півциркульною лоджією на базарній площі, на другому – будинок з колонами, вдало припасований до горбистого рельєфу, тобто одноповерховий

з одного фасаду і двоповерховий з іншого. Попри те, що в першій третині ХХ ст. чимало єврейських споруд в Браїлові вдалося сфотографувати П. Жолтовському¹⁷, матеріали М. Валукинського суттєво поглиблюють відомості про забудову містечка, типові й оригінальні конструктивні та декоративні прийоми.

Водночас із традиційною містечковою забудовою Браїлова М. Валукинський зафіксував на окремому аркуші одну зі стел на єврейському цвинтарі, точніше – її верхню частину, що містила зооморфні й флоральні мотиви. Як відомо, саме зображення відрізняють єврейські надгробки східноєвропейського регіону, насамперед Галичини і так званої смуги осілости Російської імперії [15, с. 35]: «На Поділлі, Волині та в Галичині в розглядувану епоху виникло особливе єврейське мистецтво, що стало незалежним, здатним до саморозвитку, з прикметами власного стилю: категоріями норми і відхилення від неї, соціальними і духовними аспектами, технічними особливостями і тією якістю (її важко вербалізувати, але вона надзвичайно важлива, на нашу думку), що відрізняє один народний стиль від іншого і яку можна означити як миттєве схоплення форми» [29, с. 103].

Тривалий час надгробки викликали суто історичний інтерес, і лише на початку ХХ ст. дослідники звернули увагу на їхню художню своєрідність. Зважаючи на втрату лівової частки давніх пам'яток чи єврейських цвинтарів Східного Поділля загалом, особливої цінності набули світлини єврейських надгробків Д. Щербаківського, С. Таранушенка¹⁸, П. Жолтовського та ін., а також замальовки, світлини, описи учнів (учениць) і кореспондентів Д. Щербаківського, що нині активно вводяться в науковий обіг.

На малюнку М. Валукинського відтворено верхню частину виготовленої з вапняку сторчової стели з півциркульним завершенням. Основою геральдичної композиції, типової для мацев, є зображення єдинорога (ліворуч) і лева (праворуч), точніше – сцени

боротьби єдинорога з левом. Зображені в профіль звірі стоять на задніх лапах, а передніми зчепилися в поєдинку. При цьому вони дещо нахилилися один до одного так, що видовжені фігури вписуються в трикутник. Задніми лапами єдиноріг і лев також спираються на трикутник, що, вочевидь, окреслює поле з текстом епітафії, розміщеної під зображенням. Над головами звірів – корона, окремі деталі якої нагадують по формі акантове листя та дуги, над ними вивіщуються два бутони. Вигадливо вигнуті хвости звірів перетворюються в пагони, що доходять до корони. На кожному з пагонів сидить пташка, що тримає у дзьобі галузку з кількома листочками.

Зображення сцени боротьби лева з єдинорогом вельми популярне в єврейському мистецтві (від оздоблення манускриптів до розписів синагог); трапляється воно й на надгробках, скажімо, XVIII–XIX ст. із Меджибожа, Вишнівця, Смотрича, Сатанова [29, с. 84, 86, 89]. Проте жодна зі згаданих мацев не аналогічна зафіксованій М. Валукинським браїлівській пам'ятці. Це й не дивно, адже при визначеному традицією наборові сцен і мотивів майстри демонстрували широку інваріантність зображень та їхніх поєднань. Очевидно, що браїлівський різьбяр майстерно закомпонував цілу низку зображень, створивши закінчену зооморфно-флоральну композицію, позначену виразним декоративізмом, що виявляється і в трактуванні більшими чи меншими «лусочками» тулубів звірів і птахів, і в динаміці пагонів та їхніх завитків, декоруванні корони тощо. Характер зображень, їхнє komponування та декоративність схиляють до думки, що надгробок XVIII – початку XIX ст. містився на так званому старовинному кладовищі¹⁹.

Поза єврейськими артефактами художник замалював хрест, як він зазначив, на місці вівтаря в Браїлові. Це типовий надбанний металевий чотираменний хрест з півмісяцем в підніжжі, проте наведені відомості не дають змоги встановити його остаточну локалізацію.

19 серпня М. Валукинський також замалював дві пам'ятки в с. Лесяки (нині – Жмеринського р-ну Вінницької обл.), а саме: дерев'яну дзвіницю і камінний хрест 1713 року, встановлений на могилі Симеона Івашука біля церкви. На початку XX ст. в Лесяках існував дерев'яний храм св. Кузьми і Дем'яна, зведений 1753 року коштом прихожан, під який 1880 року підвели кам'яний фундамент, обшалювали зовні новими дошками, пофарбували олійними фарбами; з південного боку вівтаря добудували паламарню, а із західного боку храму – притвор. Дзвіниця також була дерев'яною, на кам'яному фундаменті [23, с. 275–276]. Те, що на розглядуваному малюнку відтворено двоярусну дзвіницю саме цього храму, потверджують матеріали архіву Д. Щербаківського, серед яких відклалася світлина церкви св. Кузьми і Дем'яна (1753) разом із прибудованою до неї дзвіницею, виконана, вірогідно, фондоутворювачем під час експедиції 1908 року до Подільської губернії [32, с. 104].

Останнім населеним пунктом Східного Поділля, у якому М. Валукинський зафіксував пам'ятки в серпні 1921 року стало с. Сідава (нині – Жмеринського р-ну Вінницької обл.). Тут він замалював тризрубну дерев'яну церкву, а обабіч – її надбанні хрести та вівтарне вікно.

Зруйновану в 1930-х роках сідавську церкву Воздвиження Чесного Хреста звели 1784 року з окремою дзвіницею. У 1852 році її перекрили залізним дахом, 1874 року, підваживши споруду, зробили нову підлогу, а до вівтаря з півдня прибудували паламарню [23, с. 282–283]. М. Валукинський відтворив храм з північно-західного боку так, що на малюнку добре прочитуються західний зруб із добудованим до нього притвором і центральний зруб, тоді як східний ледь проглядається. Знову-таки мусимо констатувати, що 1908 року храм обстежив Д. Щербаківський, який насамперед зафіксував розміри всіх трьох зрубів (бабинець і вівтар – 5 x 6 м, центральний зруб – 7 x 7 м) та фундаційний напис на шестикутних дзе-

рях (одвірках?), у якому йшлося про те, що «предверіє» спорудив Іоанн Гошокін разом з дружиною за відпущення гріхів 22 липня 1784 року [3, арк. 64 зв.]. Також дослідник зауважив новий іконостас, перерахував образи (Христа, Воздвиження Чесного Хреста, Іоанна Богослова), що лишилися від попереднього, і замальював усі три надбанні хрести [3, арк. 64 зв.]. Саме ці схематичні зображення дають змогу ідентифікувати три хрести, замальовані М. Валукинським ліворуч від храму, а саме: розміщений найвище хрест (у лівому верхньому куті) увінчував вівтарний зруб, той, що міститься трохи нижче і правіше від першого – центральний зруб, а третій хрест (у лівому нижньому куті) височів над бабинцем.

На одному з малюнків 1921 року (без зазначення числа чи принаймні місяця виконання) відтворено дерев'яну одноверху церкву в колишньому Ольвіополі (Первомайську) Одеської губернії²⁰ (нині – м. Первомайськ, районний центр Миколаївської обл.). Світлина панорами міста із храмом св. Варвари, що зберігається в колекції Первомайського краєзнавчого музею²¹, дає підстави беззастережно стверджувати, що М. Валукинський зобразив саме його. На думку сучасних дослідників краю, на теренах Первомайська від 1746 року існувало три церкви Св. Варвари. Найвірогідніше, перша з них функціонувала в слободі Орел від 1746 до 1768 року, коли була зруйнована татара-

ми. У 1774 році в Катериненському шанці (м. Катеринині) збудували каплицю, до якої наступного року перенесли іконостас, антимінс тощо з похідної козацької Покровської церкви в Гарді [17]. Мешканці міста, яке саме перейменували на Ольвіополь, у 1781 році ухвалили споруду «підійняти, підвищити та перетворити таким чином у відповідну церкву з тією самою посвятою», на що в грудні отримали благословення архієпископа Слов'янського Никифора [14, с. 147]. Ось, власне, цей храм, зруйнований в 1960-х роках (найвірогідніше, наприкінці 1968 року) [17] і замальював М. Валукинський.

Нарешті, останній із малюнків другої групи – церковні ворота на станції «Нова Баварія» (нині – у складі Харкова) – не містить ані підпису автора, ані дати виконання, проте за характером цілком вкладається в серію замальовок 1920–1921 років.

Отже, виконані М. Валукинським у 1920–1921 роках замальовки на Півдні України, Київщині, Східному Поділлі та Слобожанщині становлять цінний комплекс візуальних джерел для вивчення хатнього та господарського будівництва, традиційної житлової забудови містечок, сакральної архітектури (церкви, дзвіниці, каплиці, синагоги), надгробних пам'яток різних культів (хрестів на православних кладовищах і мацев на єврейських), а також можуть стати в нагоді під час будівництва нових храмів та виготовлення надбаних хрестів.

Примітки

¹ Смолій Юлія Олександрівна (1957–2018) – мистецтвознавиця, музейниця. Кандидатка мистецтвознавства (2011), тема дисертації – «Хатнє малювання Петриківки другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття (витоки, еволюція, художні особливості)».

² Щербаківський Данило Михайлович (1877–1927) – мистецтвознавець, історик, археолог, етнограф, музейник, педагог.

³ Ю. Смолій вважала, що Валукинський – псевдонім художника, справжнє прізвище якого – Валукин

[26, с. 138]. Утім, у його метрику батька вписали як «Валукинського» та й у заяві на ім'я директора КХУ від 22 серпня 1909 року юнак назвався Валукинським, уточнивши в дужках: «Валукин теж» [1, арк. 27, 3; 32, с. 131].

⁴ Біляшівський Микола Федотович (Тодотович) (1867–1926) – археолог, історик мистецтва, музейник, державний і громадський діяч. Дійсний член Української академії наук (1919). Курінний Петро Петрович (1894–1972) – археолог, історик, музейник.

⁵ Крім розглядуваного комплексу, в архіві Д. Щербаківського зберігаються малюнки київських будівель, виконані художником 1920 року [4].

⁶ Кольцов Олексій Васильович (1809–1842) – російський поет.

⁷ Відомо щонайменше про дві статті М. Валукинського в згаданій газеті, а саме «Успенская церковь г. Воронежа» і «Окатовская колокольня», опубліковані 1912 року в 164-му і 167-му числах відповідно [28, с. 30, 33].

⁸ Очевидно, саме «Сяйво» мав на увазі дослідник, згадуючи 1949 року «київський» період: «В журналі “Огни” помістили мою статтю з ілюстраціями – “Про дошкільне художнє виховання дітей”» [7, с. 82]. Проте цю публікацію виявити не вдалося, натомість у журналі опублікували його розвідки про К. Трутовського, писанки, театральні афіші [8; 9; 19].

⁹ Псевдонім і криптонім, уживані М. Валукинським у журналі «Сяйво», зафіксовані в словнику О. Дея [16, с. 93] з покликанням на хронікальну замітку про історію «Сяйва» в журналі «Бібліологічні вісти» [21, с. 122], проте їх чомусь оминають українські дослідники [24].

¹⁰ Комендант Павло Іванович (1892–1960) – художник, видавець, письменник, зоотехнік.

¹¹ Нині Богучар – місто, районний центр, Лиски – місто, районний центр, Сагуни – селище Підгорненського району, Острогозьк – місто, районний центр, Бобров – місто, районний центр, усі – Воронежської області РФ; Каховка – місто Херсонської області України.

¹² У 1922–1924 роках М. Валукинський викладав у школі й технікумі, а впродовж 1925–1940 років працював у Воронежському краєзнавчому музеєві, зокрема, директором (1925–1930).

¹³ Принагідно висловлюємо вдячність директорці Музею історії міста Козятини Л. Макаревич за консультації.

¹⁴ Власне, у таких прибудовах-верандах єврейських осель зазвичай стеля і покрівля розбиралися (іноді покрівлю конструювали на петлях і за потреби розсували), щоб на час свята створити ілюзію куреня, прикритого зверху гіллям.

¹⁵ Як і на малюнку Покровської церкви у Фастові, художник зобразив надбанні хрести Дмитріївської церкви в Потоках окремо, бо два з них не помістилися на аркуші (верхній край аркуша «обрізав» маківки центрального й західного зрубів).

¹⁶ Одноійменна залізнична станція розташована за сім кілометрів від станції «Жмеринка».

¹⁷ Жолтовський Павло Миколайович (1904–1986) – мистецтвознавець, музейник, педагог. Доктор мистецтвознавства (1981).

¹⁸ Таранушенко Стефан (Степан) Андрійович (1889–1976) – мистецтвознавець, музейник, педагог, пам'яткоохоронець.

¹⁹ Свого часу в містечку Браїлові існувало три єврейські цвинтарі – «нове», на якому ховали від 1940-х років (найбільш рання мацева датована 1942 роком), «старе», де ховали від XIX ст. (найдавніша зі збережених мацев датована 1920-м роком) і «старовинне». Якщо на перших двох кладовищах збереглося по кілька десятків надгробків, то на останньому, зруйнованому й частково забудованому, – жодного [20].

²⁰ У 1919 році Ольвіополь, Богополь та Голту об'єднали в одне місто Первомайськ, тому М. Валукинський подав обидві назви населеного пункту. Одеська губернія – адміністративно-територіальна одиниця УСРР в 1920–1925 роках.

²¹ Принагідно висловлюємо вдячність за консультації завідувачці Первомайського краєзнавчого музею О. Красиній.

Джерела та література

1. ДАК. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 1946. Арк. 1–43.
2. НА ІА НАН України. Ф. 9. Спр. 37. 32 мал.
3. НА ІА НАН України. Ф. 9. Спр. 76. Арк. 1–104.
4. НА ІА НАН України. Ф. 9. Спр. 155. 15 мал.
5. НА ІА НАН України. Ф. 10. Спр. 55/16 К. Арк. 9.
6. ЦДАМЛМ України. Ф. 653. Оп. 2. Спр. 1210. Арк. 1–40.
7. Аргюхова О. А. Валукинський Николай Васильевич. *Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. науч. ст., посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана*. Алматы, 2017. Т. 1. С. 80–87.
8. Валушко М. Кость Олексійович Трутовський та його творчість. *Сяйво*. 1913. № 3. С. 68–71.
9. Валушко М. Писанки. *Сяйво*. 1913. № 4. С. 108–111.
10. Валукинський Н. В. Деревня Воронежского уезда. (Из впечатлений художника-этнографа). Воронеж: Изд. Губмузея и журн. «Наша работа», 1923. 24 с.: ил.
11. Валукинський Н. В. Из экскурсий за лето 1924 года. *Воронежский краеведческий сборник*. Воронеж, 1925. Вып. 3. С. 53–54.
12. Валукинський Н. В. Материалы к истории архитектуры деревни Воронежского края. *Народный быт: материалы и исследования этнографии Воронежского края*. Воронеж, 1927. Вып. 1. С. 13–26.
13. Вечерський В. Українські дерев'яні храми. Київ: Наш час, 2008. 269 с.: іл.
14. Гавриил [Розанов], архиеп. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1848. Т. 2. С. 140–210.

15. Гоберман Д. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове. Москва : Имидж, 1993. 4 с. + 263 фотогр.
16. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів XVI–XX ст. Київ : Наук. думка, 1969. 559 с.
17. Дорошенко О. Храм з двома невідомими. У Первомайську є такий. 29 листопада 2019. URL : <https://theguard.city/blogs/53687/hram-z-dvoma-nevidomimi-u-pervomajsku-e-takij> (дата звернення: 15 серпня 2021 року).
18. Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва. *Народознавчі зошити*. 2014. Зош. 5. С. 884–913.
19. М. В. Походження театральних афиш. *Сяйво*. 1913. № 1. С. 28–29.
20. На старому єврейському кладовищі в Браїлові встановлено «захисний» пам'ятний знак. URL : <https://vinnica-news.site/novyny/na-staromu-yevrejskomu-kladovyshhi-v-brayilovi-vstanovleno-zahysnyj-pamyatnyj-znak.html> (дата звернення: 12 травня 2021 року).
21. П. К. Журнал та видавництво «Сяйво». *Бібліологічні вісти*. 1927. № 1. С. 121–123.
22. По нашему краю: Очерки о природе, быту, хозяйству и культуре Воронежского и Острогожского округов Центрально-Черноземной области / Воронеж. обл. краевед. музей. Воронеж : Коммуна, 1929. 60 с.
23. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольский : Тип. С. П. Киржацкого, 1901. Вып. 9. 1267 с.
24. Смолій Ю. О. Валукинський Микола Васильович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2006. Т. 4. С. 52.
25. Смолій Ю. Мальовані печі Катеринославщини з альбому Миколи Валукіна. *Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ століття : зб. наук. праць*. Київ : Златограф, 2005. С. 171–178.
26. Смолій Ю. Микола Валукинський: життя, творчість, дослідження. *Музеї народного мистецтва та національна культура : зб. наук. праць*. Київ : Златограф, 2006. С. 136–148.
27. Список населенных мест Киевской губернии / изд. Киев. губерн. статист. комитета. Киев : Тип. Ивановой, аренд. А. А. Неновым, 1900. 1976 с.
28. Успенский Ю. И. Старый Воронеж : художественно-исторический очерк. Воронеж : Гос. изд-во, 1922. 77 с., ил.
29. Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины. *История евреев на Украине и в Белоруссии: экспедиции, памятники, находки : сб. науч. тр.* Санкт-Петербург, 1994. С. 83–106.
30. Ходак І. Внесок Данила Щербаківського в дослідження та формування музейної збірки композицій «Козак Мамай». *Матеріали до української етнології*. 2017. Вип. 16. С. 212–225.
31. Ходак І. О. Кузьма Чигирик – збирач картин «Козак Мамай» з Чигиринщини. *Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VI наук.-практ. конф., Чигирин, 9–10 листоп. 2017 р.* Черкаси, 2017. С. 271–273.
32. Ходак І. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силвета українського мистецтвознавця. Київ ; Харків : Вид. О. Савчук, 2020. 546 с., 461 іл., 16 с. кольор. іл.

References

1. State Archives of Kyiv: f. 93, inv. 1, dossier 1946, sheets 1–43.
2. NAS of Ukraine's Institute of Archeology. Scientific Archives (thereafter – NASU IA SA): f. 9, dossier 37, 32 drawings.
3. NASU IA SA: f. 9, dossier 76, sheets 1–104.
4. NASU IA SA: f. 9, dossier 155, 15 drawings.
5. NASU IA SA: f. 10, dossier 55/16 K, sheet 9.
6. Central State Archives-Museum of Literature and Art of Ukraine: f. 653, inv. 2, dossier 1210, sheets 1–40.
7. ARTYUKHOVA, Olga. Valukinskiy Nikolay Vasilyevich. In: *The Archaeological Heritage of Central Kazakhstan: Research and Preservation: Collected Scientific Papers Dedicated to the 70th Anniversary of Establishing the Central Kazakhstan Archaeological Expedition of the Kazakhstan Academy of Sciences*. Almaty: Beğazy-Tasmola Research Centre of History and Archeology, 2017, vol. 1, pp. 80–87 [in Russian].
8. VALUYKO, Mykola. Kost Oleksiyovych Trutovsky and His Work. In: Oleksandr KOROLCHUK, ed.-in-chief, *Radiance*. Kyiv, 1913, no. 3 (March), pp. 68–71 [in Ukrainian].
9. VALUYKO, Mykola. Easter Painted Eggs. In: Oleksandr KOROLCHUK, ed.-in-chief, *Radiance*. Kyiv, 1913, no. 4 (April), pp. 108–111 [in Ukrainian].
10. VALUKINSKIY, Nikolay. *Villages of Voronezh District (Some Impressions of an Ethnographer-Artist)*. Voronezh: Voronezh Governorate's Museum and *Our Work* Journal Publishers, 1923, 24 pp., ill. [in Russian].
11. VALUKINSKIY, Nikolay. From the Materials of the Summer 1924 Excursions. In: *The Voronezh Collection of Local Lore*. Voronezh, 1925, iss. 3, pp. 53–54 [in Russian].
12. VALUKINSKIY, Nikolay. Materials for the History of Architecture of the Voronezh Lands' Villages. In: Fedor POLIKARPOV, ed., *Folkways: Materials and Studies of the Voronezh Lands' Ethnography*. Voronezh: Voronezh Governorate's Museum Press, 1927, iss. 1, pp. 13–26 [in Russian].
13. VECHERSKIY, Viktor. *Ukrainian Wooden Churches*. Kyiv: Our Times, 2007, 269 pp., ill. [in Ukrainian].

1. Микола Валукинський. Мальована печ у с. Єндовище. 1921 р.
НА ІА НАН України

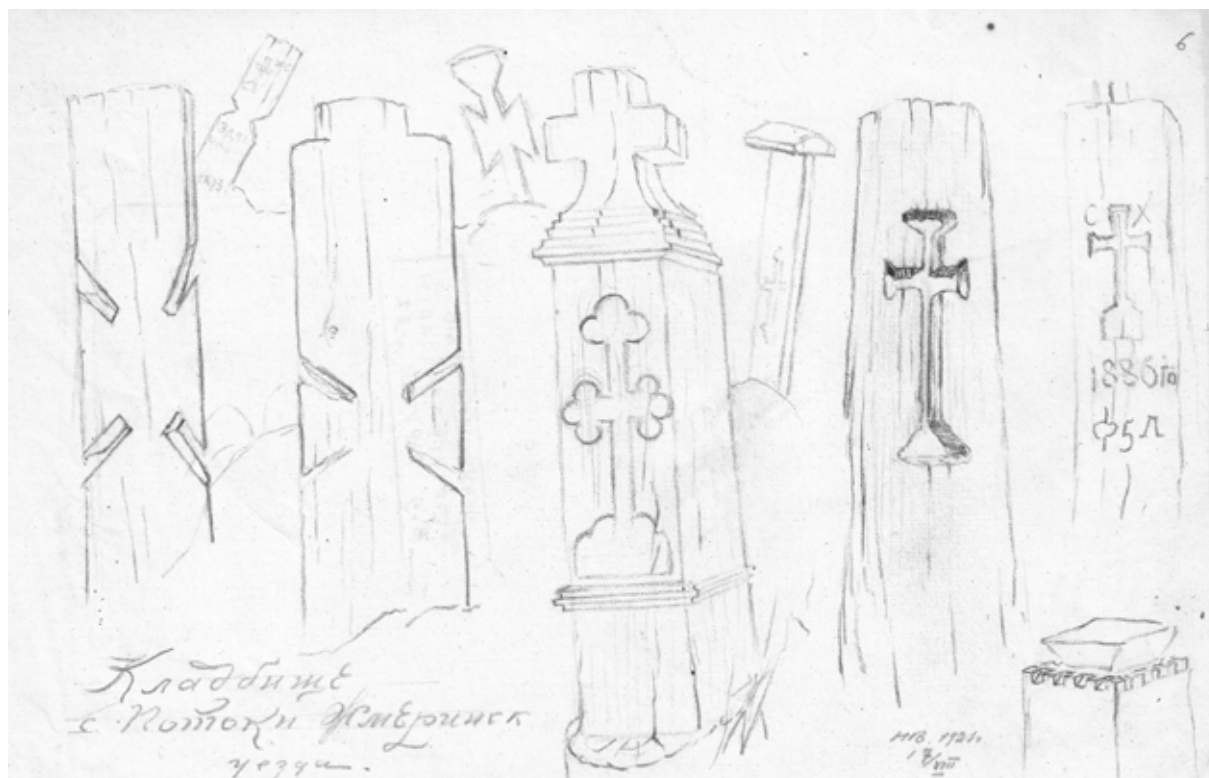

2. Микола Валукинський. Церква Святого Дмитрія Солунського в с. Потоки. 1921 рік.
НА ІА НАН України

4. Микола Валукинський.
Надгробок (мацева) на
єврейському кладовищі
в Браїлові. 1921 р.
НА ІА НАН України

3. Микола Валукинський.
Кладовище в с. Потоки.
1921 рік. НА ІА НАН України

14. GAVRIIL [secular name – ROZANOV], archbishop. The Chronological and Historical Description of Churches of the Eparchy of Kherson and Taurida. In: *Notes of the Odesa Society of History and Antiquities*. Odesa: City's Printing House, 1848, vol. II, sect. I, pp. 140–210 [in Russian].
15. GOBERMAN, David. *Jewish Gravestones in Ukraine and Moldova*. Moscow: Image, 1993, 4 pp. + 263 photos [in Russian].
16. DEY, Oleksiy. *The Dictionary Of Ukrainian Pseudonyms And Cryptonyms of the XVIth to XXth Centuries*. Kyiv: Scientific Thought, 1969, 559 pp. [in Ukrainian].
17. DOROSHENO, Oksana. *A Church with Two Unknowns. There is Such a Church in Pervomaysk*. November, 29 2019 [online]. Available from: <https://thegard.city/blogs/53687/hram-z-dvoma-nevidomimi-u-pervomajskue-takij> [viewed August, 15 2021] [in Ukrainian].
18. KOTLIAR, Yevhen. Danylo Shcherbakivsky's Researches and Discoveries in Jewish Art. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief, *The Ethnology Notebooks*, 2014, no. 5 (119), pp. 884–913 [in Ukrainian].
19. M. V. The Origin of Playbills. In: Oleksandr KOLCHUK, ed.-in-chief, *Radiance*. Kyiv, 1913, no. 1 (January), pp. 28–29 [in Ukrainian].
20. ANON. A «Protective» Commemorative Sign Erected in the Old Jewish Cemetery in Brayiliv [online]. Available from: <https://vinnica-news.site/novyny/na-staromu-yevrejskomu-kladovyshhi-v-brayilivi-vstanovleno-zahysnyj-pamyatnyj-znak.html> [viewed May, 12 2021] [in Ukrainian].
21. P. K. *Radiance* Journal and Publishing House. In: *The Bibliological Bulletin*. Kyiv: Ukrainian Scientific Bibliological Institute, 1927, no. 1, pp. 121–123 [in Ukrainian].
22. *About Our Land. Essays on Nature, Everyday Life, Economy, and Culture of Voronezh and Ostrogozhsk districts of Central Black Earth Region*. Voronezh Regional Museum of Local Lore. Voronezh: Commune, 1922 [in Russian].
23. SETSINSKIY, Yevfimi. Parishes and Churches of the Podolian Eparchy. In: *Proceedings of the Podolian Eparchial Historical and Statistical Committee*. Kamenets-Podolskiy: S. Kirzhatskiy Publishing House, 1901, iss. IX, 1267 pp. [in Russian].
24. SMOLIY, Yuliya. Valukinskyi Mykola Vasyliovych. In: Ivan DZIUBA, Arkadiy ZHUKOVSKIY, Oleh ROMANIV, Mykola ZHELENIAK (co-editors), *The Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv: NASU Institute of Encyclopaedic Research, 2005, vol. 4, p. 52 [in Ukrainian].
25. SMOLIY, Yuliya. Katerynoslavshchyna Painted Stoves from an Album of Mykola Valukin. In: Mykhaylo SELIVACHOV, ed., *Museology and Museum Policy in Ukraine in the XXth Century: Collected Scientific Papers*. Kyiv: Zlatohraf, 2004, pp. 171–178 [in Ukrainian].
26. SMOLIY, Yuliya. Mykola Valukinskyi: His Life, Work, and Studies. In: Mykhaylo SELIVACHOV, ed., *Folk Art Museums and National Culture: Collection Scientific Papers*. Kyiv: Zlatohraf, 2006, pp. 136–148 [in Ukrainian].
27. *List of Settlements of the Kiev Governorate*. Kiev Governorate's Statistical Committee. Kiev, 1900, 1976 pp. [in Russian].
28. USPENSKIY, Yuriy. *Old Voronezh: An Artistic and Historical Essay*. Voronezh: State Publishing House, 1922, 77 pp., ill. [in Russian].
29. HAIMOVICH, Boris. Carved Decor of Jewish Gravestones in Ukraine. In: Valeriy Dymshits, ed.-in-chief, *The History of Jews in Ukraine and Belarus: Expeditions, Monuments, and Findings: Collected Scientific Papers*. Saint Petersburg: European University at Saint Petersburg, 1994, pp. 83–106 [in Russian].
30. KHODAK, Iryna. Danylo Shcherbakivskyi's Contribution to Researching and Forming the Cossack Mamay Museum Collected Compositions. In: Hanna SKRYPNYK, ed.-in-chief. *Materials for Ukrainian Ethnology: An Annual. Collected Scientific Works*. Kyiv: IASFE Press, 2017, iss. 16 (19), pp. 212–225 [in Ukrainian].
31. KHODAK, Iryna. Kuzma Chyhyryk, A Chyhyrynshchyna Collector of Cossack Mamay-Themed Paintings. In: Ya. DIDENKO et al. (compilers). *Chyhyrynshchyna: Its Past and Present: Proceedings of the Sixth Theoretical and Practical Conference, Chyhyryn, November 9–10, 2017*. Cherkasy: PE Kandych S. H. Publishers, 2017, pp. 271–273 [in Ukrainian].
32. KHODAK, Iryna. *Human Earnings. Danylo Shcherbakivskyi: An Essay on the Ukrainian Art Historian*. Kyiv; Kharkiv: Savchuk O. O. Publishers, 2020, 546 pp., 461 ill., 16 pp., pages of colour illustrations [in Ukrainian].